

Türk Toplumbiliminde Kuram Sorunu -Toplumsal Eylemin Arka planı-

Prof.Dr. Fazlı Arabacı *

Kuram sorunu toplum bilimlerinin en önemli ve önde gelen konulardan biridir. Toplum bilimlerinin kendine özgü şartlarına bağlı olarak bu konuda mutlak çözüme ulaşmak zor görünmektedir. Ancak edinilen bilgi, tecrübe ve kavrayış çerçevesinde görüşler ileri sürülebilmektedir. Toplumsal alan tıpkı bir deniz gibidir. Denizin sahilinde bulunanlar onun dış görüntüsüne bakarak tasvirlerde bulunmaktadırlar. Denize dalarak ve çeşitli araçlarla onun içinde ya da üzerinde seyahat ederek hakkında bilgi edinenler sahilde gördükleriyle bu tecrübelerini birleştirmekte ve deniz hakkında bilgi vermektedirler. Ne var ki bu bilgiler denizin ve içindekilerin mevcut durumda ve gelecekteki hallerine ilişkin tüm bilgiler değildir. Toplumsal alan da tıpkı deniz gibi bilgi ve tecrübelerimiz, kavrayışımız çerçevesinde çözümlenebilmekte, ona ilişkin genel çerçeveler çizilebilmektedir.

Biz bu makalede Türk toplumbiliminde kuram sorununu toplumsal eylemin anlaşılması bağlamında genel çerçeveleriyle ele almaya çalıştık. Konuya girmeden önce Türk toplumbilimi nitelemesi üzerinde açıklamada bulunup, bu açıklamaları temellendirmeye çalıştık. Bu makalede serdedilen görüşlerin mutlak olarak değerlendirilmemesi, ilave ve çıkarmaların da yapılabileceği gerçeğini unutmamak gerekir. Burada ele alınan görüşler toplumsal eylemin arka planını anlama bağlamında genel çerçeveye işaret etmektedir.

“Türk toplumbilimi” nitelemesi üzerine bazı gerekli açıklamalar

Türk toplumbilimi, genel toplum bilim içinde “özel bir toplum bilime” işaret etmektedir. Burada Türk toplumbilimi(Türk sosyolojisi) ifadesinin kullanımı bir ilk değildir. Ayrıca bu tür bir adlandırma, ne duygusal ve biçimsel bir yaklaşımdan ne de bilimi etnik bir çerçeveye hapsederek örgüleme ya da düzenleme düşüncesinden hareketle polemiklerin yaratacağı kargaşa ortamında ciddi problemlerimizi buharlaştırma girişimidir. Bizatihi batıda olduğu gibi(Fransız, Alman sosyolojisi) adını toplumun kendisinden ve gerçekliklerinden alan bir adlandırmadır. Nitekim Türkiye’de toplumbilimin kurucusu olan Gökalp’in dilinde “milli sosyoloji”, sosyolojimizin gelişmesine önemli katkılarda bulunan Fındıkoğlu’nun ifadesiyle taklitten kurtulmuş bir “Türk sosyolojisi” nitelemesiyle toplumumuza ait bir toplumbilim kavramsallaştırılmasına bilim tarihimiz şahitlik etmektedir.

Türk Toplumbilimi üzerinde başlangıçtan itibaren gösterilen bu denli ısrarın nedeni, sosyolojinin ismi gibi cisminin de batı ilmi olması ve mevcut haliyle bizim meselelerimizi çözecek bir bilim olmamasından kaynaklanmaktadır. Çünkü sosyoloji Batının bunalım ve buhran çağında ortaya çıkan sorunlarına çözüm bulmak amacıyla oluşturulmuş ve sistemleştirilmiş bir bilimdir. Hâlbuki tarihte ve günümüzde yaşanan sosyal değişime paralel olarak gelişme gösteren bizim problemlerimiz batının problemlerinden farklıdır. Bu nedenle

* Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim üyesi

sosyolojiyi kendi toplumsal problemlerimizi çözecek bir bilim haline getirmek ve toplum dinamiklerimiz çerçevesinde yeniden kurmamız gerektiği ısrarla vurgulanmıştır.¹

Tuna, sosyolojinin kendi başına bir bilim olmayıp varlığını ve kimliğini içinde yer aldığı toplumun özelliklerinden ve olaylarından kazandığını belirtirken², Sezer, Türk toplumunun kendi tarihi, siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik ve dini özelliklerine göre şekillenen olaylarını inceleme ve açıklamayı kendine konu edinen sosyoloji “Türk sosyolojisi” olmalıdır³ der.

Sosyolojinin tarafsız bir bilim dalı olmadığını bilinen üslubuyla dillendiren Meriç’in⁴ uyarısını teyit eden Tuna, etrafımızda olup biten ve bizi etkileyen olayların dünya ilişkileri boyutunda değerlendirilmesini taraf olarak yapma ihtiyacı hâsıl olduğunu, artık olayları bu dünyadaki yerimize, ilişkilerimize ve çıkarlarımıza göre değerlendirmek mecburiyetinde olduğumuzu vurgulamaktadır.⁵

Baykan’ın toplumbilim anlayışını tahlil edip ondan mülhem olduğu anlaşılan ve haliyle aynı paralelde görüş beyan eden Kızılcelik, Türk toplumbiliminin gerekliliğini temel bir iddia olarak şu şekilde ortaya koymaktadır. “Türk toplumunun kendine özgü yapısı ve gerçekleri vardır. Türk toplum gerçeğini salt Batı’lı sosyolojik teorilere dayalı olarak açıklama imkânı yoktur. Aslında en büyük sefaletimiz, Türk toplum gerçeğini açıklayan ve kendimize özgü olan bir sosyoloji geleneği oluşturamamamızdır. Biz ebetteki Batı’lı sosyoloji teorilerinin önemini inkâr etmiyoruz. Batı’lı sosyolojik teorilerin bütün sosyologlar tarafından çok iyi bilinmesi gerekir. Çünkü Türk sosyolojisinde öne sürülmüş çoğu görüşleri anlayabilmek için Türk sosyolojisine de kaynaklık eden batı sosyolojisini bilmek gerekir. Ayrıca Batı sosyolojisi sadece kendi toplumlarının sorunlarının çözümüyle ilgili kalmaz. Batı-dışı toplumlar sözgelimi Türk toplumu için de değer yargıları ve görüşleri geliştirir. Ancak hemen belirtelim ki Batılı sosyolojik teoriler, öncelikle Batı toplum gerçeğinin bir ürünüdürler ve genellikle Batı dünya egemenliğini meşrulaştırırlar. Genel hatlarıyla Batı sosyolojisi Batının çıkarlarını gözetten bir sosyolojidir. Türk sosyologları Batı sosyolojisini bilmenin yanında, öncelikle kendi sosyoloji geleneğini inşa etmelidir. Türk toplumu ve gerçeği Batı’nınkinden farklılıklar sergilediği için, o farklılığı tanıyabilecek, anlayabilecek ve açıklayabilecek bir “Türk sosyolojisi”ne gereksinim vardır.”⁶

Anlaşılaacağı üzere her toplumun farklı olduğu ve bu farklılıklara dayalı olarak farklı olayların meydana geldiği, dolayısıyla toplumsal çıkarların ve menfaatlerin de farklı olduğu, her toplum için sosyolojinin işlevsel bir yönünün olduğu ve bu nedenlere bağlı olarak toplumların kendilerine özgü bir toplumbilimlerinin olması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Türk toplumuna özgü bir toplumbilimin gerekliliği konusunda bu denli olumlu vurgular yanında, bunun nasıl olacağı konusunun kapalı olduğu ya da geçiştirildiği üzerine

¹ Kendisine yöneltilen bir soruyu cevaben söylenmiş bu ifadeleri Meriç’ten nakleden, Zeki Arslantürk, Nasıl Bir Sosyoloji, Türk Sosyoloji Dergisi, C.I, sayı: I, s. 84.

² Korkut TUNA, Yeniden Sosyoloji, Karakutu yay., 2002, s. 96.

³ Baykan SEZER, Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları, Sümer Kitapevi yay., 1988, s. 173.

⁴ Cemil MERİÇ, Sosyoloji Notları, Konferanslar, s. 19.

⁵ TUNA, a.g.e, s. 98.

⁶ Sezgin KIZILÇELİK, Sefaletin Sosyolojisi, Anı yay., 2002, s. 299-300.

bazı eleştiriler bulunmaktadır.⁷ Haklılık payı bulunan bu eleştiriler, zorluklarıyla beraber zaman içerisinde telafisi mümkün eksikliklerdir. Umut ediyoruz ki bu alanda gösterilen çabalar, Türk toplumbiliminin inşasında önemli aşamalar kaydettirecektir.

Türk toplumbiliminde bugün aşılması gereken sorunlardan en önemlisi ve temel olanı kuram sorunudur. Biz şimdilik bu sorunun genel çerçevesine ilişkin bazı hususlara değinecek daha sonraki yazılarımızda detaylandırmaya çalışacağız.

Türk toplum biliminde kuram sorunu

Toplumsal kuram arayışı toplumbilimin ilk oluşum evrelerinden itibaren var olagelen ve hâlâ devam eden bir çabadır. Bu bağlamda tabiat bilimlerine dayanarak pozitivist bir yaklaşım çerçevesinde oluşturulan kuramlar olduğu gibi bu yaklaşıma alternatif olarak üretilen hümanist(anlamacı ya da yorumsamacı) yaklaşım çerçevesinde önerilen kuramlar da olmuştur.⁸ Ne var ki, bu zamana kadar ne tüm toplumbilimcileri tatmin ve cezbeden ne de toplumbilimin tüm ilgi alanlarında eksiksiz kullanılabilecek bir kuramsal model olmuştur. Bu alanda beliren çeşitlilikler insan ve toplum doğasına ilişkin farklı varsayımlardan kaynaklanmaktadır.⁹

Kuram, her hangi bir topluma ait gerçekliğe ilişkin bilginin elde edilmesinde, elde edilecek bilgiyle kendisi hakkında bilgi edinilen alanın gerçekliğinin örtüşüp örtüşmemesi ya da ne kadarıyla örtüştüğüyle ilgilidir. Kuramların biçimlendirilmesi gözlemlenebilir durumların ilişkilendirilmesiyle olmuştur.¹⁰ Ancak bunlar da Giddens'in ifadesiyle, "dar odaklıdır ve belirli toplumsal koşulları veya oluşum türlerini açıklama girişimleridir. Genellikle araştırma sürecinin bir parçası olarak oluşturulmuş olup, daha çok araştırma yapılması gereken problemleri önerirler."¹¹

Türkiye'de toplumbilim çalışmalarının, gerek bilginin elde edildiği alan, gerek bu alana yaklaşırken zihinde kurgulanan ilkeler, sayıtlılar bütünü olan yaklaşımlar, gerek seçilen konunun içinde kavramsallaştırıldığı kuram, gerekse o kuram ışığında gözlemlenen olgunun bilgisini elde etme yöntemleri açısından 'batılı' sosyologların çalışmalarından esinlenerek yürütüldüğü, özgün bir bakış, kuram, yaklaşım ve yöntem anlayışımızın bulunmadığı¹² tespiti bugün hâlâ geçerliliğini korumaktadır.

Türk toplumbiliminin dili kargaşa hali arz eden bir duruma getirildiği için batı sosyolojisinin kelime ve kavram hazinesinden yararlanma eğiliminin ortaya çıkması, ister istemez, sosyolojiyi Batı'dan alırken, sosyolojik meseleleri de Batılı bir gözle görme eğilimini beraberinde getirmiştir. Ne var ki bu durumda Toplumbilim, bir bilim olarak toplumların hayatı ile bu toplumları oluşturan grupları yönlendiren genel kuralları elde etme konusunda Batı toplumlarını incelemeye kullanılan kuramlarla sınırlanma ve etnosentrik kalma yönünde belli bir risk altına girmektedir. Bu risk, özellikle genel kuralların, farklı toplumlarla ilgili ampirik çalışmalardan tümevarımsal olarak elde edilmesi yerine, araştırmacının kendi

⁷ Özellikle yöntem önermeme konusunda getirilen eleştiriler için bkz. ERGUN, Yöntemi Bulmak, s. 65–71.

⁸ Her iki kuram içinde oluşturulan farklı yaklaşım biçimleri için bkz. Margaret M. POLOMA, Çağdaş Sosyoloji Kuramları(çev.H.Erbaş), Gündoğan yay., 2. Basım,Ank.,tz.

⁹ A.g.e., s.s.25.

¹⁰ A.g.e., s.17.

¹¹ Anthony GIDDENS, Sosyoloji, (Yay. Haz. H.Özel, C.Güzel), Ayraç yayınevi, Ank., 2000, s. 607.

¹² Nilgün ÇELEBİ, Sosyoloji ve Metodoloji Yazıları, Anı yay., Ank., 2001, s. 17.

toplumdaki mevcut olan durumdan ya da araştırmacının toplumun nasıl olması gerektiğini istemesine ilişkin özel görüşlerinden ya da ideolojisinden elde edildiği durumlarda ortaya çıkmaktadır. Özellikle müslüman toplumlara sosyolojik yaklaşım daha belirgin olarak ideolojik bir eğilim göstermektedir ki, bu da araştırmacının siyasal tercihlerin ve ideolojik seğimlerin etkisi altında olmasından kaynaklanmaktadır.¹³

Bir bilim dalı olarak ortaya çıkan toplumbilimin Türkiye gibi Batı'lı olmayan ülkelerde Batı'da oluşturulan şablonların aktarımıyla gelişmesi, yayıldığı yerlere onun kuram ve kavramlarını, yöntemlerini de beraberinde getirmiştir. Ancak kuram ve yöntemler, incelenen toplumun gerçekliklerinden bağımsız kalamazlar. Çünkü sosyal bilimlerin söz dağarcığı belirli bir sosyal gerçekliğe dayalı tek anlamlı tanımlamaların konusu olmayıp, içeriği her topluma ve bu toplumların tarih dönemlerine ait sosyal diyalektiğe bağlı olduđundan¹⁴, kavramların anlam alanları ve sınırları değişebilmektedir. Öyleyse "bir toplumun medeniyet, kültür ve sisteminin tam olarak anlaşılması, tanımlanması ancak ve ancak o topluma, o toplumun diline özgü semantik çerçevenin, toplumsal oluşumun yakinen bilinmesi ve kavramlara yüklenilen mana ve değerlerin bu ereve içinde geliştirilmesi ile mümkün olabilir."¹⁵ çünkü Batı'dan aktarılan sözde bilimsel yaklaşımlar öncelikle doğası itibarıyla buyurucu olmuşlardır. Bunlar daima kendi tasniflerini, tanımlarını, ayırımlarını, kavramlarını ve kuramlarını dayatmışlardır.¹⁶ Oysa "toplumbilim kendi başına her yerde genel geçer bir bilim olmayıp varlığını ve kimliğini içinde yer aldığı toplumun özelliklerinden ve olaylarından almaktadır"¹⁷ ve her hangi bir toplum için ortaya konulan sosyolojik kuramlarla bütün toplumları açıklamaya girişmek olduğu problemlili görünmektedir. Bu nedenle bir toplumun kendine özgü tarihsel durumunu açıklamak için geliştirilmiş bazı kavram ve kuramları, 'şema' ve 'sistem'leri, bir başka toplum için aynen uygulamaya kalkışmak, 'yanlış bir kavram realizmi'ne ve dolayısıyla yanlış bir toplumbilime yol açacaktır.¹⁸

Türk toplumunun sosyal meseleleri batının meselelerinden farklıdır. Bu nedenle toplumbilimcilerimizin bizim toplumsal meselelerimize, kültürümüzün değerlerini dikkate alarak bakmaları gerekmektedir."¹⁹ Aksi halde bir toplumun toplumbilim açısından incelenmesinde o toplumun gerçekliğini oluşturan bütünlük kavramına ya da kavramlarına doğrudan doğruya bağlanmadan elde edilen somut veriler, koleksiyon yapılmış gibi toplanmış bilgiler olmaktan öte bir anlam taşımayacaklardır.²⁰ Yamalama türü bir model oluşturmanın olumsuzluklarını gidermede azami gayret gösterilse de ödünç olan hangi kuram, yöntem ve kavram alınıralsa alınsın, bir türlü kurtulmak mümkün olmayan belirsiz ve aynı zamanda sosyal bilimlerde tehlikeli olan kavramların özündeki zorluklardan kaçınılamaz.²¹

¹³ Jacques WAARDENBURG, "İnsan Bilimleri, Sosyal Bilimler ve İslam alışmaları", (ev. . M. Alper)", Batı'da Din alışmaları, Metropol yay., İst. 2002, s. 265–266.

¹⁴ Mahomed ARKOUN, "Religion et Socit d'Aprs l'Exemple de l'İslam", Pour Une Critique de la Raison Islamique, d. Maisonneuve et Larose, Paris, 1984, p. 208.

¹⁵ Ahmet DAVUDOĞLU, Bilgi, Bilim ve İslam, II, İ. neş. a.ř. İst., 1992, s. 77.

¹⁶ ARKOUN, "İslam alışmalarında Metodolojiler (ev. .M.Alper)", Batı'da Din alışmaları içinde, s. 229.

¹⁷ TUNA, a.g.e, s. 96.

¹⁸ Doğan ÖZLEM, Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji, Kyerel yayınları, İst., 1999, s. 335.

¹⁹ Amiran Kurtkan BİLGİSEVEN, Sosyolojinin ve Türk Sosyolojisinin Problemleri, Türk Sosyoloji Dergisi, Yıl: I, Sayı: I, Yaz 1995, s. 20–21.

²⁰ Doğan ERGUN, Yöntemi Bulmak, Gerçek yayınevi, İst., 1993, s. 48.

²¹ ARKOUN, Religion et Socit, s. 206.

Öyleyse geriye *kendi toplumumuzun var oluşsal özelliklerine göre oluşturulacak bir kuram arayışını sürdürmek gerekmektedir*. Her topluma uygun genel geçer bir model olmadığına göre, hatta aynı toplumun farklı dönemleri için bile oluşturulan modelin yeterli olamayacağı sözkonusu ise, incelenen toplumsal gerçekliğe uygun ya da o gerçekliği en az eksiklikle anlamayı ve açıklamayı sağlayıcı bir kuramsal çerçevenin oluşturulması önem taşır. Bu duruma bağlı olarak *Türk toplumu üzerine yapılan toplum bilim araştırmalarında başka toplumlara ait ya da genel geçer olarak kabullenilen kuramlardan hareketle yaklaşım içerisinde bulunmak, toplum gerçekliğine aykırı ya da yanlış çözümlemelere götürecektir*.

Sosyolojik araştırmalarda kuram oluşturma ya da mevcut kuramı geliştirme, yapılan araştırmalardan kazanılan bilgilerin ışığında olmaktadır. Kuramlar sabit ve donuk ya da genel geçer çerçeveler değildir. Kuramlar "tarihsel ve toplumsal evrimin gerekli sonucu olarak bilimlerdeki evrimlere göre değişiklik arz ederler. Bu değişme durumu onların geçici olduklarını göstermekle birlikte, ilgili sosyal gerçekliği açıklamaya yardımcı olmalarına ve geçici kesinlik taşımalarına engel teşkil etmez."²² *Kuramların toplumsal ve tarihsel gelişme, değişme ve dönüşümlere göre değişmesi, bütün toplumlar için hatta aynı toplumda sürekli olarak genel geçer bir kuramdan söz etmemizin mümkün olamayacağını göstermektedir. Öyleyse hem incelenen toplumun sosyal gerçekliğine uygun bir kuram oluşturmak hem de bu sosyal gerçekliğin farklı dönemlerdeki değişimine göre mevcut olan kuramı geliştirmek zaruri görünmektedir*.

Kuramlar boşlukta doğmayıp belirgin ve bilinen bir felsefi geleneğe dayanırlar.²³ Kuramların dayanmış olduğu felsefi düşünceler sosyal bilimcinin hem bakış açısını belirlemekte hem de bu bakış açısına göre şekillenen yöntemi, verileri toplama yollarını, tekniklerini ve kuramsal formülasyonları yönlendirmektedir.²⁴ Trigg'in ifadesiyle "yaptığımız gözlemleri ve onları sınıflandırma yöntemimizi belirleyen şey, kuramın bizzat kendisidir."²⁵ Bu duruma bağlı olarak kuram ile yöntem birbirinden kopmayan ve aralarında kopmayacak türden bir ilişki olan, sosyolojik bilginin elde edilmesinde kendilerine dayanan iki temel olmaktadır. Bu nedenle sosyolojide kuramla araştırma (yöntem) arasındaki ilişkileri düzenlemek bilim adamının ilk çabası olarak görülmektedir.²⁶ Bunlardan birinde gözlemlenecek zaafiyet ya da eksiklik diğerinin gelişmesine etkili olacağından her birinin diğerini destekleyici mahiyette olması gerekecektir.

Genel toplum bilim içinde Türk toplum biliminde belirli bir kuramın oluşturulamaması yöntemin de yokluğunu getirdiğinden her iki alanda ödünç ve aktarma ya da uyarılma türünden kuram ve yöntemler kullanılmakta, bunlar da araştırma alanı ile uyumsuzluk arz ettiğinden, topluma ait elde edilen bilgiyi problemlili kılmaktadır. Bu durum, başlangıçtan günümüze toplum bilim alanında oluşturulan kuramların -kendi toplumumuz açısından- yetersiz olduğunu ortaya koyarken²⁷ gerekli olan, olması gereken bir kuram ihtiyacını da ortaya koymaktadır. Ne var ki bu ihtiyacın giderilmesi, gerekli olan kuramın oluşturulması,

²² Doğan ERGUN, Sosyoloji ve Tarih, Der yay., 2.basım, 1982, s. 54.

²³ Adil ÇİFTÇİ, Nasıl Bir Sosyal Bilim, Kitabiyat, Ank., 2003, s. 8.

²⁴ Hüsnü Ezber BODUR, Sosyolojik Din Teorisi ve Türk Din Sosyolojisi, Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu, G.Ü Çorum İlahiyat Fakültesi yay., 2005, s.76.

²⁵ Roger TRIGG, Sosyal Bilimleri Anlamak(çev.B.Sümer,F.Ülgüt),Babil yay., İst.,2005, s. .

²⁶ ERGUN, a.g.e., s. 54.

²⁷ Bu kuramların yetersizlikleri için bkz. ERGUN, a.g.e., s. 62.vd.

yazımızın başında da vurguladığımız gibi, bu zamana kadar oluşturulan kuramların inkârını ya da tamamıyla yadsınmasını gerektirmez. Aksine onlardan yararlanmayı gerektirir.

Toplum bilim alanında bu zamana kadar öne çıkan toplum anlayışı (doğal toplum ve sembolik toplum anlayışı) çerçevesinde iki temel ve aynı zamanda birbiriyle çelişen iki uç kuram olmuştur. Birbirine alternatif olarak üretilen bu kuramlardan birinin yerine diğerini tercih etmek, tarihsel eylemi eyleyeni ve eylemin bizzat kendisiyle olduğu alanın varoluşsal (ontolojik) ve bilgisel (epistemolojik) şartlarının bir kısmını ihmal etme ya da görmezden gelmeye neden olurken sosyal gerçekliğe ilişkin elde edilmesi istenen bilgide bir yanlışlığa, eksikliğe ve hataya sürükler görünmektedir.

Doğal toplum anlayışında toplumun varsayılan ontolojik yapısı tıpkı doğada bulunan olgu ve olaylar düzeyine indirgenerek "toplumsal eylemi" eyleyene, nedensel ilkelerle işleyen doğanın, canlı ve cansız varlıkları arasında sıradan, bayağı bir varlık, yapı ve statüsü yüklenmektedir. Dayanılan, varsayılan ontolojik yapı böyle olunca izlenen yöntem de eşyalarda olduğu gibi kabul edilmekte ve bu durum irade ve özgürlüğünü elinde bulunduran insanın yapmış olduğu eylemi cansız varlıkların derecesine indirgeme anlamına geleceğinden yapıp eden insan iradesini hiçe sayarak problemlili ve eksik görünmektedir.

Doğal toplum anlayışını benimseyenler insan eylemlerini doğal ihtiyaçların gereği olarak kabul ettiklerinden, eylemin aktörü olan insanı ve onun yapıp etmelerini bizzat kendisinin fizyolojisine indirgeyerek, onun eylemlerine yönelik açıklamaları da fizyolojik hareketlerine denk düşen doğa bilimlerinin nedensel ilkesi çerçevesinde gerçekleştirmişlerdir. *Oysa kendini ve dış dünyayı bilen ve dönüştüren insanı, tabiatla ve fiilleri sınırlandırılmış varlıklarla aynı görmek sorunlu bir yaklaşımdır.*

Felsefe ve bilim tarihinde uzun tartışmalara yol açan bu varsayım ve kabullenme diğer yandan kendisine alternatif olarak bir bakış açısını, ruhçu maneviyatçı akımı doğurmuştur. Bu akım da insan eylemlerini tek yanlı olarak insanın ruhsal yönüne indirgeyerek açıklama girişiminde bulunmuş ve neticede iki zıt indirgemeci toplum anlayışı ortaya çıkmıştır. *Oysa insan ne tamamen doğal ihtiyaçların peşinden koşan ve buna bağlı olarak sosyal dünyasını inşa eden ne de doğal ihtiyaçları terk ederek sadece ruhsal manevi yönüyle insanî, sosyal gerçekliğini inşa eden bir varlıktır. Belki her ikisinin de etkin olduğu ama bazen birinin diğerine baskın geldiği bir etkileşimle sosyal dünyasını oluşturan bir varlıktır.* Öyleyse insan eylemlerini daha özel bir anlamda belirtmek gerekirse *sosyal eylemi indirgemeci bir yaklaşım çerçevesinde değil de bütüncü bir yaklaşımla ele almak daha mantıklı ve makul görünmektedir.*

Bunu yaparken antropolojik olarak insanın her toplumda aynılığını içeren hususlara ilişkin durumları dikkate alan mevcut kuramlardan yararlanmak gerekirken, insanın içinde bulunduğu ferdi-grupsal ve toplumsal gerçeklik, gerekli olan kuramın dayanacağı temel olmalıdır. Başka bir ifadeyle kapsamlarına göre sınıflandırıldığında makro ve mikro olarak isimlendirilen, dayandıkları bilim anlayışlarına göre pozitivist, anlayıcı ya da yorumlayıcı veya realist olarak isimlendirilen kuramlardan yararlanarak, kendi tarihi sosyal gerçekliğimizi ortaya koyacak bir kuramın peşinde olmalıyız.

Kuramın genel bir özelliği ya da genel olanı yansıtan, gösteren bir özelliği vardır ki, bunu bu zamana kadar yapılan gözlemler, düşünceler ve bilimsel bilgiler sağlar. Örneğin

*insanın doğal, tarihsel ve toplumsal bir varlık olması*²⁸ *insan eylemlerinin, ilişkilerinin tarihsel, sosyal bir alanda gerçekleşmesi, tarihsel eylemin varlığa, bilgiye ve ahlaki bir temele dayanması genellik taşıır. Bu temellerin yapısı ve içeriği değişmekle birlikte her toplumsal ilişkiye ve eyleme yön vermesi, toplumsal kuramda dikkate alınan, alınması gereken temel ve genel özelliklerdir. Ne var ki, toplumların tarihsel, toplumsal eylem alanının mekânsal ve toplumsal durumu, yönü, her toplumun ve bireylerinin dayandığı epistemolojik ve ahlaki, normatif değer alanları, ideolojik ve sembolik değerleri, kültürel alt yapısı, daha genel çerçevede bağlı oldukları medeniyet farklı olduğundan, toplumsal kuramın dikkate alınması gereken temel ve genel özellikler özelleşebilir. Bu nedenle toplumsal kuramların her toplumda dayandığı genel olan yönleri vardır, ancak genel geçer değildir. Weber bu durumu din özelinde açıkça ortaya koymuştur. Ona göre sosyolojik bağlamda din gibi toplumsal bir olguyu insanlık tarihi için geçerli ortak belirleyicilere göre açıklamak mümkün değildir. Bu nedenle dinlerin tek tek ayrı tarihsel dönemlerdeki değişik konum ve işlevlerine, anlaşılma ve yaşanış biçimlerine bakmak gerekmektedir.*²⁹ Weber'in bu yaklaşımını toplumların eylem biçimlerini şekillendiren, onlara yön veren, normlar, kültürel değerler, ideolojik ve sembolik değerler için de dikkate almak oldukça yerinde görünmektedir.

Bu bağlamda Türk toplumunun toplumsal gerçekliğine ilişkin bir kuram geliştirme girişiminden söz edilecekse, öncelikle tarihi-sosyal eylemin yapısını bu eylemi topluma özgü bir şekilde oluşturan temel unsurları dikkate almak, daha sonra bu temel ve genel özelliklerden farklılaşan özel durumları göz önünde bulundurmak gerekir.

Toplumsal Eylemin Arka Planı

Belirli bir hedefe ve amaca yönelik olarak gerçekleştirilen insan eylemleri, bir bütün halinde organizeli olarak belirlemektedir.³⁰ Türü ne olursa olsun belirli bir amaç taşıyan eylem, Weber'in ifadesiyle "anamlı eylem"dir.

Eyleme anlam katan diğer bir ifadeyle eylemi belirleyen onu yönlendiren şeyler ise eylemde bulunan kimselerin eylemleri sırasında kendisine bağlanmış oldukları özel ve öznel anlam dünyalarıdır.³¹ Burada özel anlam dünyası olarak nitelenen şeyler, eylemin gerçekleşmesi sırasında kendisine bağlanılan yönlendirici etkenler başka bir ifadeyle içsel ve dışsal faktörler olmaktadır.

Bu faktörlerden içsel olanlar ve tamamıyla eylemi gerçekleştirenin kendi fizyolojik ve psikolojik yapısından kaynaklanıp, öznel durumunu yansıtan, zihinsel ve duygusal (arzu, istek, tutku, hiddet, korku, heyecan, sevgi, öfke) özelliklerdir. Dışsal faktörler ise, toplumun değer anlayışları (iyilik, güzellik, adalet, eşitlik vs.); kanun ve yasalar, kültürel ve geleneksel örf, adet vs.; dini ve ahlaki normlar; doğal ihtiyaçlarını karşılama gerekleri; geleceğe yönelik tasarımlar; kurallar ve alışkanlıklar; toplumsal yaptırımlar olarak nitelenebilir ve bu çerçevede daha da genişletilebilir.³²

²⁸ ERGUN, a.g.e., s. 54.

²⁹ ÖZLEM, a.g.e., s. 175.

³⁰ Krech ve Richard S. CRUTCHFIELD, "Sosyal Psikoloji (çev. E. Güngör)", İstanbul, 1970, s. 134-135'den den nk. Zeki ARSLANTÜRK, Tayfun AMMAN, "Sosyoloji" İFAV yay., İstanbul, 1999, s. 149.

³¹ ÖZLEM, a.g.e., s. 138.

³² ÖZLEM, a.g.e., s. 141.

Herhangi bir eylemi gerçekleştiren kişi, sıradan bir özne değil, akıl ve irade sahibi, eylem yapabilme gücü olan ve bu gücün sınırları dâhilinde özgün, özgür, aşkın ve üretken yapı özellikleri kültür ve uygarlık ürünlerini ortaya koyan kendisini ve çevresini değiştirip anlamlı kılan, edilgen olmayıp etken olan aktif bir varlıktır.³³

Etken olan ve karşısındaki hemcinsiyle beşeri ilişkilerde bulunan insanın yapmış olduğu eylemler yukarıda belirtilen iç ve dış faktörlerle ya da bunlardan biri yahut birileriyle belirli bir amaç çerçevesinde başkalarına yönelmiş eylemler olarak ortaya çıkarlar. Eylemlerin bu şekilde belirmesi sosyal eylem olmalarını sağlar. Weber'in ifadesiyle, "eylemde bulunan kişi veya kişilerin, öznel bir anlama göre başkalarının durumu ile bir ilgi içerisine girmeleri ve bu ilgi temelinde öznel anlama göre yönlendirilmiş olması"³⁴ eylemi sosyal bir eyleme dönüştürmektedir. Başka bir ifadeyle eylem, bireyin kendisine özel bir anlam yüklediği davranış olup, diğerlerinin davranışlarının birey tarafından dikkate alınması anlamında sosyaldır. Öyleyse toplumsal eylemin temel özelliği onun, başkalarının durumuyla ilişkili olmasıdır. Başkalarına yönelik olarak *toplumsal eylemleri anlaşılır kılan şey, eylem ile eylemi yönlendiren anlam arasındaki ilişkidir, anlamın bağlamıdır*. Anlamlar ise temel olarak kültürel nitelikler halinde kendilerini gösterirler.

Belirli bir amaca dayalı, anlamlı davranış ya da sosyal eylem, toplumbilimin konusu olmaktadır. Sosyal eylem belirli bir amaca bağlı olarak gerçekleştiğinden farklı eylem ve davranış alternatifleri arasından seçilip alınmasını sağlayan bir iradeyle gerçekleşmekte, bu seçici irade belirli bir duruşu ve kararlılığı sağlayan değerlerden, kurulu ve kabul gören bilgisel ve ahlaki temellerden beslenmektedir. Öyleyse her bir sosyal eylem içerisinde bulunan kişi ya da gruplar yaptıkları şeyin, gösterdikleri davranışın rengini, dozunu, düzeyini bağlı buldukları değerlerden, diğer bir ifadeyle bilgiye ve ahlaki değerlere dayalı temellerden almaktadırlar. İnsanın zihin ve düşünce dünyasından dışsallaşırken, davranış haline gelirken, anlamlı bir eylem olarak belirirken, farklı nedenlere bağlı olarak bazı kırılmalar olsa da eylemin bağlı olduğu bu değerler alanı gözardı edilemez. Bu değerler sayesinde insan eylemleri yorumlanabilir açıklanabilirler.

Belirli değerleri benimseyip herhangi bir eylemi gerçekleştiren kişi ya da gruplar farklı alternatifler arasından seçici iradeyi kullanmaları bakımından özgür olsa da, eylemi gerçekleştirme sürecinde ferdi ve toplumsal (içsel ve dışsal) imkân ya da imkânsızlıklarla çevrili olabilir yahut belirli kayıtlarla bağımlı durumuna düşebilir. Sosyal eylemi belirli sınırlarla çevreleyen ya da şekillendiren bu kayıtlar, kalıplar ve bağımlılıklar o eylemi gerçekleştiren(ler)i diğer benzerlerinden ayıran bilgisel, kültürel kodlara dayalı toplumsal farklılıklardır. Toplumsal farklılıkların sınırlarının belirginleştiği alanda gerçekleştirilen anlamlı ve amaçlı sosyal eylem aynı zamanda içselleştirilmiş, zihniyet haline gelmiş bir düşüncenin dışa vurumu, dışsallaşmasıdır. Bu dışsallaşma anlamlı eylemin tarihselliğine işaret etmektedir. Tarihsel eylemin arka planı değerler tarafından belirleniyorsa ve bu değerlerin de dayandığı bir kaynak varsa toplumsal araştırmalarda yüzeysel değerlendirmelerden kurtulmak için, hem değerleri hem de bunların dayandığı kaynağı açıklamakta yarar vardır.

Eylem, dayandığı bilgi ve kültürel değerlerin ışığında ilgi, talep ve beklentilere cevap vermek amacıyla belirli bir iradenin ürünü olarak zihni bir kararlılığa göndermede

³³ AÇIKÖZ, a.g.e., s.105.

³⁴ ÖZLEM, a.g.e., s. 141.

bulunurken, ferdi aşır dışsallaşarak sosyal alana taşınması, uygulanması ve dalgalar halinde yaygınlaşması, onun tarih içindeki etkinliğini ve tarihe müdahalesini gösterir.

Oldukça farklı ve iç içe geçmiş fenomenlerin birbirini tamamladığı ya da sınırladığı bir ortamda gerçekleşen eylem, düşünüldüğü ve tasarlandığı şeklin dışında çeşitli kırılma ya da engellerle karşılaşabileceği gibi farklı formlara bürünme özelliklerini de barındırır. Bu özelliklerin olabirliği karşısında eyleyenlerin ferdi entelektüel kapasitesi, aktör ve etkin olabilme becerisi ve kabiliyeti ile amaçlanan hedefe ulaşmada mümkün olan beşeri ve araçsal her türlü imkânın devreye sokulması söz konusudur. Bu çerçevede içinde yer aldığı toplumsal alanda imkânların sağladığı özgürlük ortamı ve imkânsızlıkların kısıtladığı sınırlı bir alanda eylem kendini dışa vurmuş olur.

Her eylem böyle bir tarihi ve sosyal alanda ortaya çıkar. Ancak her eylemin tarihe müdahale etme yeteneği ve gücü olmayabilir. Tarihe ve sosyal alana etki edip, damgasını vuran eylem belirli bir hedef ve amaca kilitlenen anlamlı eylemdir. Anlamlı eylem eyleyenin kendisi dışında başkaları ya da başka şeyler üzerinde etkinliğini, müdahalesini göstermesi, diğer bir ifadeyle tarih yapma yeteneğini gösterme yetkinliğidir.

Eylemin belirli bir amaca yönelik olması ve anlam içermesi onun değer yüklü olduğunu ve kültürel içeriğe sahip olduğunu gösterir. *Eylemin diğer varlıkların oluş ve hareketlerinden ayrı olarak akıl ve iradeyle hareket eden insan tabiatına uygun genel bir ifade olması, onun her yerde aynı türden belirlediği anlamına gelmez.* Bilakis dayanmış olduğu bilgi yapısından ve kültürel kodların bağlı bulunduğu değerler alanından niteliğini alır. Eylemin değer aldığı ve kültürel içerikle dolduğu alan eyleyenin kendisinden beslendiği, hareket noktasını gösterir. Farklı etki ve etkenlerin devreye girdiği bir süreçte gerçekleştirilen eylem renk ve formunu, düzey ve boyutunu bağlı bulunduğu bu merkezi hareket noktasından, başka bir ifadeyle değerler dünyasından alır.

Eylemin gerçekleştirilmesine imkân veren özgürlükler alanı eyleyenin içinde bulunduğu ortamda eylemini perdeleyen engelleri aşabilme kabiliyet ve becerisiyle, kendini çevreleyen zaman, mekân ve toplumun sahip olduğu siyasal, ekonomik, sosyo-kültürel ve dini şartlarının sınırlamaları çerçevesinde oluşur. Bu durum eylemin toplumsal bağlamına işaret ederken aynı zamanda onun gerçekleştiği ontolojik zemini resmeder. Şu halde eylemin ontolojik zemini bir yandan onu gerçekleştirenin varoluşsal şartları tarafından oluşturulurken, diğer yandan eylemin gerçekleştiği fiziki mekân ve toplumsal bağlam tarafından belirlenmektedir.

Toplumsal eylemin bilgi örgüsü belirli bir tarihin içinde yaşayan insanın, içinde yaşadığı tarihi ve sosyal ortamın etkinliğini oluşturan unsurlarla mensup olduğu medeniyetin yazılı metinlerine, sözlü anlatımlarına yönelerek yaptığı yorumlar sonucu elde edilen düşünsel ve bilgisel ürünlerden oluşur. Tarihi, toplumsal, entelektüel, dini, mitik ve mistik ürünler, bir yandan eyleyen bir aktör olarak insanın kendi kimliğini inşa etme eyleminde ve toplumsal anlam evreninin kurulmasında rol oynarken diğer yandan insanlar arası davranış ve eylemlerin kodlarını belirlemede ve aynı zamanda eylemle değerler arasındaki ilişkinin rengini, düzeyini ve boyutlarını belirleyen bilgisel temele işaret etmektedir.

İnsanlar nasıl davranacaklarına onları çevreleyen dünyanın nasıl olduğuna ilişkin görüşlerine dayanarak karar verirler³⁵. Belirli bir toplum içinde belirli şartlar içerisinde

³⁵ Peter WINCH, Sosyal Bilim Düşüncesi ve Felsefe (Çev. Ömer DEMİR), Vadi yay. Ank., 1994, s. 27-28.

yorumlanan görüşler, davranış kodlarına etki eden değerler ve normlar sosyal ilişkileri belirlerler. Sosyal ilişkiler ise değerler ve normlardan bağımsız kalamayan gerçekliğe ilişkin düşünce ve fikirlerin birer ifadesi olarak belirirler.³⁶

Eylemde bulunan kişiler ya da gruplar kesin ve netleş(tiril)miş değerler alanından, fikri örgülerden, bilgi ve kültür havuzlarından beslenerek amaçları çerçevesinde, alternatif sonuçları dikkate alarak, verili şartlar eşliğinde, uygun araçları kullanarak ve yönlendirerek eylemde bulunurlar.

Toplumsal eylemi yönlendiren temeller zaman, mekan ve coğrafi zeminde beliren ihtiyaç ve hedeflerin yanında, normatif değerler, ideolojik ve sembolik değerler kültür ve medeniyet³⁷ olarak nitelenebilir.

İnsan eylemleri bu temeller üzerine kurulur. Ancak eylemlere temel teşkil eden bu unsurlara bağlı olarak eyleyen aktörlerin var oluşsal durumu, fiziki ortamı ve toplumsal alanı, bilgi durumu, değerleri algılama ve anlama biçimleri, fertten gruba, gruptan topluma uzanan çizgide farklılaşabilmektedir. Bu nedenle özellikle ve özenle tekrar belirtmeliyiz ki, *tarihsel-sosyal eylemlerin anlaşılmasında tek bir toplum için ya da bilinen bir toplumun her dönemi için geliştirilen kuramlar tümüyle geçerli olamazlar. Onları geliştirmek ve yeniden düzenlemek gerekir.*

Toplumsal Eylemin İçinde Gerçekleştiği Anlam Ağı

İnsan eylemleri diğer canlıların hareketlerinden farklı olarak belirli bir bilince dayanırlar. Bu bilinci oluşturan anlam ağı insan eylemlerine bir nitelik ve anlam kazandırır. Bu anlamı ve anlamın içeriğini oluşturan dinamikleri bilmeksizin insan eylemlerini anlamaya çalışmak boşuna olmasa da eksiklikle malül olacaktır.³⁸

Sosyal varlık alanının temel ögesi olan ve bu alanda aktör konumunda bulunan insan çok klasik ve bilinen bir tanımlamayla bio-psiko-sosyo-ekonomik ve kültürel bir varlıktır. Onun biyolojik ve psikolojik özelliği eylemi gerçekleştirmede varoluşsal bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. *İnsan, gerçekleştirilen eyleme varoluşsal bir temel teşkil ederken, eylemi gerçekleştirenin yaşadığı fiziki ve sosyal çevre, eyleyene varoluşsal temel olmaktadır.* Eylemin ve eyleyenin dayandığı varoluşsal temellerde eylemin dinamiğini teşkil eden nedir? Acaba fertleri belirli eylem ve davranışlara belirli hedeflere yönelmeye iten kuvvetler her zaman aynı mıdır? Aynı hedef ve amaçlar karşısında itici güçlerin değişmesi mümkün değil midir? Veya aynı itici güçlerin fertlere ve çevreye göre değişen farklı hedeflere yönelmiş etkiler yapması beklenemez mi? Bu soruların cevabı ancak bazı genellemeler çerçevesinde verilebilmektedir. Bu genellemeler çerçevesinde ele alınması gereken eylem (davranış) kavramı fertlerin topyekün davranışı olmaktadır. Bu topyekün davranışın iki ayırt edici özelliği bulunmaktadır.

Bu özelliklerden birincisi eylemi meydana getiren ihtiyaçlar, heyecanlar bu ihtiyaç ve heyecanlarla oluşan düşünceler, düşüncelerin olgunlaşması ile ortaya çıkan idrakler ve hareketler gibi bütün eylem unsurlarını ihtiva etmesidir.

³⁶ A.g.e., s. 29.

³⁷ ROCHER Guy, Introduction à la sociologie générale, L'action sociale, Ed. HMH, Ltée,1968, 40 vd.

³⁸ TRIGG, a.g.e., s. 61.

Özelliklerden ikincisi hareketin devamı süresince unsurlardaki kuvvet derecesi farklılıkları halinde ortaya çıkan muhtelif evrelerin hepsinin tek bir istikamete göre şekillenmeleridir. Böylece eylem dinamiğinde evrelerin sonuna yaklaştıkça hedefe de yaklaşılmakta ve hedefe ulaşıldığında mevcut gerginlik ortadan kalkmaktadır. Eylem dinamiğini incelerken dikkate alınması gereken ünite budur. Ve ferdin topyekün davranışını yönlendiren bu ünite, kültür örf, adet, taklit, telkin ve kurumların ancak dolaylı bir şekilde tesiri altında bulunmaktadır.³⁹

Anlaşılan o ki, ferdin eylemi daima ihtiyaçlarla ve hedeflerle ilgili bir eylem olmakta ve bu eylem kültür, din vb. değerlerden oluşan etkenlerin etkisi altında bulunmaktadır. İnsanın biyolojik ihtiyaçları ve psikolojik tatmine ulaşma çabaları onu belirli hedef ve amaçlara yönlendirmekte bu amaç ve hedeflere ulaşmak için vereceği kararlarda, amaç ve hedeflere ulaşma esnasında kendinde bulunan bio-psikolojik özelliklerle yine kendini çevreleyen dış faktörler eylem yapma iradesini belirlemektedir. Şüphesiz insan iradesinin belirli faktörlerle belirlenmesini söylemek, determinist ve indirgemeci bir yaklaşımla eylemlerin arka planında yer alan ve yapabilme gücünü niteleyen iradeyi salt bir düzeye indirgediğimiz anlamına gelmez. Ancak eyleyen bir aktör olarak insanın gerek zihni düzeyde gerekse sosyal alanda sürekli etkileşim içinde olduğunu ve eylemin bu etkileşimler neticesinde verilen karara bağlı olarak beliren irade sonucu gerçekleştiğini görmemiz gerekir.

Bu etkileşime bağlı olarak insanın dünyayı algılama tarzı, her şeyden önce onun içinde bulunduğu fiziki ve sosyal çevrenin özelliğine bağlı kalmakta, aynı fiziki ve sosyal çevrenin içinde yaşayan insanların dünyayı algılama tarzları birbirine benzer olsa da, fertler arasındaki fizyolojik farklılıklar, zekâ dereceleri, kabiliyetleri, öğrenme tecrübeleri, istek, arzu ve ihtiyaçları, geçmişe ait tecrübeleri ve geleceğe ait ülküleri, beklentileri, inanç sistemleri dünyayı farklı algılamalarına neden olurken⁴⁰ farklı eylem türleri ortaya koymaktadırlar.

Toplumsal eylemler belirli bir anlam evreni içinde ferdi sübjektif durumların şartları altında gerçekleşirler. Beşeri sosyal eylemlerin anlama bağlı olması onları tabiat olaylarından fizik kimya gibi alanlarda belirli kanunlara bağlı olarak gerçekleşen olgulardan ayırır. Tabiat olayları tâbi oldukları kanun içerisinde işlerken beşeri eylemler belirli kurallar çerçevesinde işlese de aralarında benzerliğin kurulması zordur. Çünkü insan eylemleri belirli genel kurallara bağlı olsa da insanın sübjektif durumlarını içeren faktörlerle sınırlanmakta ya da başka bir yöne kayabilmektedir. Kimyasal bir karışımın gerçekleşmesinde her hangi bir sübjektiflik söz konusu değildir. Ama belirli kurallarla çevrili herhangi bir beşeri eylem, sübjektiviteyi içermektedir. Bu durum futbol maçı oynayan futbolcuların kendilerini bağlayıcı maç kurallarına bağlı olmakla birlikte kendi özel ve öznel dünyalarının, kabiliyet ve becerilerinin ortaya koyduğu performansla çıkardıkları oyuna benzer. Bir bütün veya bir görüntü olarak futbol maçı, oyuna katılanların anlayıp değerlendirebildiği kural ve talimatlardan oluşan bir anlamın içerisinde gerçekleşmektedir. Bu genel anlamdan habersiz olan seyirci, sadece, herhangi bir mantıktan yoksun eylemlerin karmakarışık bir görüntüsü ile yüz yüze gelecektir. Futbolcuların gerçekleştirdiği ferdi eylem, kendine özgü anlamını genel anlamdan kazanır. Oyunun genel anlamı yalnızca kurallar ve talimatlardan ibaret olmayıp

³⁹ KURTKAN BİLGİSEVEN, Sosyolojik Açıdan Tasavvuf ve Laiklik, Kutsun yayınevi, İst., 1977, s. 117-118.

⁴⁰ KRECH vd., a.g.e., s. 26-27.

aynı zamanda oyunda yer alan oyuncuların zihinlerinde bulunan amaç tarafından da ifade edilmektedir. Oyuncuların özel niyetleri bu genel amaç tarafından yönlendirilmektedir.⁴¹

Futbol maçını belirleyen kurallar bütününden hareketle kişinin bir aktör olarak gerçekleştirdiği eylemlerden olan sosyal eylemi dikkate aldığımızda eylemi gerçekleştirenin davranışlarını genel olarak belirleyen kültür ve medeniyete bağlı olarak şekillenmiş normatif değerler, ideolojik ve sembolik değerler ve dini, mitik ve mistik kurallardır. Eylemi belirleyici etkenlerden dini ele aldığımızda, dini kuralların anlaşılma ve yorumlanma biçimine göre oluşturulan değerler, normlar dindar insanın öznel dünyasında algılandığı ve anlaşıldığı biçimde ve kendisinin zihninde beliren ihtiyaç ve hedefler doğrultusunda o dini eylemlerini gerçekleştirir. Ne var ki dindar ferdin eylemlerini yönlendiren sadece dini değerler alanı değildir. O sosyal hayatın içinde eylem yaparken yaptığı eylemi bağlayıcı, yönlendirici, sosyal, kültürel değerleri, kanuni, bürokratik yaptırımları da dikkate alır. Dini, sosyal, kültürel, kanuni, bürokratik kurallar, normlar sarmalında özel amaç ve niyetleri çerçevesinde davranış gösteren dindar kişi eylemine yüklediği özel anlamı bu sözü edilen kuralların oluşturduğu genel anlam çerçevesine uydurmaya çalışır. Uyulmadığında onun dîni ve kanuni müeyyidelerinin olacağını düşünerek eylemini gerçekleştirir.

Toplum biliminde kuram, “ne” ve “nedir”i arama ve araştırma varsayımlarını kurmaya yarıyorsa⁴², toplumsal eylemin arka planını anlama bağlamında son olarak şunları söyleyebiliriz.

Toplumsal eylem, yukarıda belirttiğimiz genel esaslar çerçevesinde, toplumsal alanda, toplumsal alanı dışarıdan kuşatan uluslararası sistem ya da sistemlerin etkisiyle, ferdin biyolojik, psikolojik ve fizyolojik yapısı içinde, fiziki ve coğrafi bir alanda gerçekleşir.

Toplumsal alan sosyal eylemin gerçekleştiği bir saha olarak son derece karmaşık ve iç içe geçmiş yapılardan oluşur. Eylemi gerçekleştiren kişiyi çevreleyen en dar alandan başlayarak tasvir etmek gerekirse, ferdi çevreleyen ilk grupsal çevre aile çevresidir. Ailenin büyük aile ve çekirdek aile olması ferdin sosyalleşmesi açısından önem arz eder. Aileden sonra kişinin içinde yer aldığı grupsal, cemaatsel, siyasi ve ideolojik çevre söz konusudur. Ferdin grup içinde davranışları grupsal psikolojiye devreye sokarken grup dışında ferdi davranışlarda grubun etkisinin görülmesi fert üzerinde grubun sosyal (grupsal) tesirini, baskı ve etkisini gösterir. Grubun kendine göre oluşturduğu dil ve anlam evreni grup üyeleri arasında iletişimi sağlar. Burada grup dili ile umumi dilin karşılıklı etkileşimi ve grup dilinin çeşitli yayın araçlarını kullanarak topluma açılması bağlamında etkinliğini artırması toplumun umumi diline gösterdiği etkiyi gösterir. Grubun kendi dili bağlamında oluşturduğu yerel, bölgesel, ulusal ve uluslar arası kültürün etkileşimiyle ya da bunlardan birini yahut birkaçını tercih etmekle oluşturduğu kültürel evren o grubun anlam haritasını oluşturur. Bu harita, belirli bir gruba ait eylemlerin gerçekleştirilmesinde ifade edildiği üzere her ferdi etkileyen ailevi, kırsal, köy, kasaba, şehir ve bölgesel düzeyde olduğu gibi ulusal ve uluslar arası düzeyde etkinliğini gösteren bir faktördür. Varsayımları kurarken bu anlam haritasını dikkate almak gerekir.

⁴¹ Anton C. ZIJDERVELD, Soyut Toplum (çev. C. Cerit), Pınar yay., İst. 1985, s. 72-73.

⁴² ERGUN, a.g.e., s.55.

Kültürü şekillendiren ve karşılıklı olarak kültürün kendisiyle şekillendiği dil, grupsal bağlamda olduğu gibi toplum içinde yaşayan ferdi etkilemekte, ulusal anlamda dilin örgülediği anlam çerçevesinde özelliklerini fert ya da toplumsal düzeyde ortaya koymaktadır. İnsanlar arası etkileşimin ve anlaşmanın vasıtası olan dil, mitik, mistik ve dini kutsal değerlerle anlam evrenini genişleterek, ya da bu kutsal değerler dili kutsal bir anlama büründürerek insanlar arası ilişkilere manevi bir haz ve düzey getirirken, insan ilişkilerini sadece dünyevi menfaat ve beklentiler düzeyinden çıkarıp dini bir atmosfere büründürebilmektedir. İnsanlar arası ilişkilere yön veren dildeki bu tür dini, manevi yönleri görmeksizin toplumsal eylemi çözümlenmek eksik olacaktır.

Şu halde toplumsal alanda oluşan beşeri ve aşkın, dini değerler de toplumsal eylemi etkileyen bir faktör olarak her zaman devrede olmaktadır. Dini değerlerin tesiri toplumsal bir alanda her zaman belirgin, açık ve seçik olarak belli olmamakta. Manevi değerler etkisini gayet ince bir şekilde icra edip, görülmeden müesseselere, tutum ve davranışlara, hayat tarzına ve ma'şerî şuura nüfuz etmektedirler.⁴³ Öyleyse, toplumsal alanda gerçekleşen sosyal eylemi anlamaya çalışan araştırmacı yukarıda adı geçen kurum ve kuruluşlara dayalı olarak oluşan müesseselere, bunlardan kaynaklanan tutum ve davranışlara, hayat tarzına ve ma'şerî şuura gayet ince bir şekilde görülmeden tesir eden, etkileyen bu değerleri dikkate alacaktır. Çünkü kişilerin davranışlarını etkileyen ve kişilerin uyum sağlamaya çalıştığı değerler alanı, bu değerlerin oluşturduğu çevre, kişilerin gerçek dünyasını oluşturur. İnsanlar etraflarında olup bitenleri içinde yaşadıkları bu dünyaya göre değerlendirirler. Yapıp etmeleri bu dünyanın içinde gerçekleşir. Bu nedenle sosyal gerçekliğe ilişkin her hangi bir incelemede bu gerçekliğin kurumlarının ve işlevlerinin biçimsel görüntüsüyle yetinmek araştırmayı yüzeysel kılacaktır. Esasen yapılması gereken bireylerin yaşamına etki eden kurumlar tarafından empoze edilen ve algılanan, algılandığı şekliyle içinde bulunulan şartlara göre anlamlandırılıp hayata aktarılanın ne olduğunu, bunun arkasındaki anlamı kavramaktır. Başka bir ifadeyle belirtmek gerekirse, sosyal eylemlerin arka planında yer alan sosyal bir kurumun bütünüyle anlaşılması yalnızca bu kurumun biçimsel organizasyonunun soyut bir incelemesiyle kendimizi sınırlayarak değil, toplumun çeşitli ve farklı kesimlerinde yaşayan fertlerde ortaya çıkış biçiminin ve söz konusu fertlerin yaşamlarındaki etkilerinin incelenmesiyle mümkündür.⁴⁴

Toplumsal alanda gerçekleştirilen bir eylemin özgürlük çerçevesi ve bu sınırları belirleyen kanuni ve sosyal yaptırımlar da söz konusudur. Bir eylemin gerçekleşmesi ferdi çevreleyen diğer şartlarla birlikte onun özgürlüğünü belirleyen anayasa, kanun ve yönetmelikler olduğu gibi sosyal çevreden gelen baskı ve etkileşimler de söz konusudur. Bazen kanuni yönden mahzur olmamakla birlikte toplumun değişik sebeplere bağlı olarak oluşan baskılarından kaynaklanan bir sınırlama söz konusu olduğu gibi, bazen de toplum açısından mahzur olmadığı halde kanuni yönden sınırlamalar söz konusu olabilir. Toplumsal eylemin araştırılmasında bu hususların da dikkate alınması gerekecektir.

⁴³ Hervé CARRIER, "Comment étudier les valeurs et les institutions religieuses d'un pays (Bir Ülkenin Kıymet hükümleri ve Dini Müesseseleri Nasıl incelenir?)", *Essais de sociologie religieuse*, Paris, 1967, s. 39. Bu makalenin Türkçe çevirisi için bkz. M. Koştaş, AÜİFD, C.XXIX, s. 335-346.

⁴⁴ ZUJDERVELD, a.g.e., s. 40.

Toplumsal alan artık önceki çağlarda olduğu gibi sadece içinde bulunulan toplumsal, siyasal, kültürel ortama göre değil uluslar arası siyasal ve kültürel sistemlerin, bu sistemleri yönlendiren aktörlerin etkisi ile de şekillenebilmektedir. Küreselleşme sürecinin felsefi arka planı olarak niteleyebileceğimiz postmodern akımlarla şekillenen toplumsal oluşumları bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.

Toplumsal eylemlerin gerçekleştirilmesinde ferdi biyolojik, fizyolojik ve psikolojik durumlar toplumsal eylemin dışı vurumu açısından önem arz etmektedir. Araştırmacı eylemin anlaşılmasında eylemi gerçekleştirenin varoluşsal durumlarını görmezden geldiği takdirde yanlış sonuçlara varabilir. Aynı toplumsal bir eylem farklı biyolojik, fizyolojik ve psikolojik özelliklere sahip kişilerde özünde olmasa da dışavurumunda farklı şekillerde tezahür edebilir. Bu tür farklılıkların biyolojik, fizyolojik ve psikolojik kökenlerini ayırt edebilmek çözümlenmeyi kolaylaştırıcaktır.

Toplumsal eylemler aynı kaynaktan beslenseler de, aynı değerlere bağlı olsalar da fiziki ve coğrafi şartlar bunların farklı şekillerde tezahür etmelerine neden olabilir. Bunun en belirgin örnekleri dini yapılanmalarda görülür. Örneğin fiziki ve coğrafi şartlar bir din ve medeniyet olarak İslam'ın tarih boyunca farklı şekillerde tezahür etmesine neden olmuştur. Bu bağlamda mezhepler arasında farklılaşmalar olduğu gibi⁴⁵ İslam'ın mimari sanatına varıncaya kadar değişik alanlarda bu farklılıkları tespit etmek mümkündür.

Sonuç yerine;

Toplumlar birbirleriyle ilişkileri olsa da birbirlerinden farklı gerçeklikler üzerine inşa olmuşlardır. Diğerlerinden farklılaşan Türk toplumunun toplumsal gerçekliğine ilişkin bilim, genel toplumbilim içinde özelleşmekte ve “Türk toplumbilimi” olarak nitelenmektedir.

Toplumların görece gerçekliklerinin olduğu, Türk toplumunun diğer toplumlara göre gerçekliliğin farklı şekillerde tezahür ettiği hatta tarihin dikey boyutlarında bile farklılaştığı gerçeğinden hareketle kendine özgü toplumsal bir kuramının olması zorunlu görünmektedir. Ancak tarihsel-sosyal eylemlerin anlaşılmasında tek bir toplum için ya da bilinen bir toplumun her dönemi için geliştirilen kuramlar her zaman tümüyle geçerli olamamaktadır. Onları geliştirmek ve yeniden düzenlemek gerekir. Bunu yaparken, Türk toplumbiliminde kurama ilişkin bu zamana kadar yapılan aktarma ya da inşa anlamında olsun her türlü çabayı eleştirel bir bakışla dikkate almak ve toplumsal eylemin belirleyicileri başta olmak üzere bu belirleyicilerin örgülediği toplum yapısını ve değişim süreçlerini de ihmal etmeksizin yeni bir kuram oluşturmalıyız.

⁴⁵ Bkz. ARABACI, “Hanefiliğin Oluşumunda Coğrafi Etkenler (Sosyolojik Açıdan Bir Değerlendirme)”, İmam-ı Âzam Ebu Hanife ve Düşünce Sistemi I, Kurav yay., Bursa, 2005, s.347-356.